

και για τα δύο), έχει όμως και πάλι δυσκολία στη χρήση μιᾶς έννοιας που φέρει έντονη τη σφραγίδα του χριστιανισμού. 'Ο ιδιάζων σε αυτόν τρόπο να μιλάει για την αγάπη είναι ως άπειρη εὐθύνη για τὸν ἄλλο. 'Όταν, λοιπόν, λέμε ότι ἡ αγάπη προηγείται τῆς δικαιοσύνης και τῆ γεννᾶ, ἐννοοῦμε ότι πηγή τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἡ ἀπειρη εὐθύνη για τὸν ἄλλο. Αὐτὴ ἡ δικαιοσύνη που προκύπτει ἀπὸ τὴν αγάπη-εὐθύνη ἀφορᾶ και τὸν πλησίον τοῦ πλησίον, τὸν «τρίτο» που μπορεί νὰ ἀδικηθεῖ και γιὰ αὐτὸν τὸν λόγο περιλαμβάνει ἀκόμη και τὴ θεσμισμένη δικαιοσύνη, τὰ δικαστήρια, τὴ δικαιοσύνη τῶν δικαστῶν, που γίνεται ὅχι γιὰ νὰ τιμωρηθεῖ ὁ δράστης, ἀλλὰ λόγω τῆς μέριμνας γιὰ τὰ θύματα. Βεβαίως, ἡ αγάπη δέον νὰ ἐπιβλέπει τὴ δικαιοσύνη, ὥστε αὐτὴ νὰ μὴ μετατρέπεται σὲ ἐκδίκηση. Σημειωτέον, ἄλλωστε ὅτι στὴν ἐβραϊκὴ λέξη *tsedaqá* αγάπη και δικαιοσύνη συνυπάρχουν, ὅπως και στὴ λέξη *rahamim* μεταφρασζόμενη ὡς ἔλεος, συνυπάρχουν ἡ δικαιοσύνη με τὴν καλοσύνη. Προκύπτει, βεβαίως, τὸ πρόβλημα ὅτι ἡ θεσμικὴ δικαιοσύνη προϋποθέτει κράτος και ἄρα βία (σ. 400). Κατὰ τὸν Σ. Ζουμπουλάκη, ὁ Levinas θεωρεῖ τὸ κράτος ὡς νομιμοποιημένο και ὡς κατ' οὐσίαν ἠθικό, ἀφοῦ βασίζεται στὴν εὐθύνη γιὰ τὸν ἄλλο. 'Όστόσο, βρίσκουμε στὴ σκέψη του μιὰ διαλεκτικὴ ἔνταση ἀνάμεσα στὸ Κράτος τοῦ Καίσαρα και τὸ Κράτος τοῦ Δαβὶδ. 'Ενίοτε ἀκόμη και τὸ Κράτος τοῦ Καίσαρα παρουσιάζεται ὡς «καλὸν λίαν», στὸ κράτος, ὁμως, τοῦ Δαβὶδ εἶναι που διαφαίνεται ἡ τελικὴ ὑπέρβαση τοῦ κράτους (*depassement de l'État*). 'Εν κατακλείδι, στὸν Levinas ἠθικὴ και πολιτικὴ διακρίνονται σαφῶς, ἀλλὰ και συναρθρώνονται. Χάρη στὴ σαφῶς ὀριοθετημένη δικαιοσύνη που ἐξασφαλίζει τὸ κράτος, μπορεί νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἠθικὴ τῆς ἀπειρης εὐθύνης χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι ἀπλὴ ρητορικὴ.

Σὲ μιὰ τελευταία ἔκτη συνεδρία ἀναπτύσσονται φιλοσοφικά ἐρωτήματα ἐπικαιρα στὴ σύγχρονη ἐποχὴ. 'Ο Παῦλος Σούρλας ἀναπτύσσει τὸ θέμα ἀν ἡ διορθωτικὴ δικαιοσύνη εἶναι αὐτοτελὴς ἡ ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴ διανεμητικὴ στὴ σκέψη τοῦ John Rawls. 'Ο Γρηγόρης Μολύβας ἀναπτύσσει τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον φιλοσοφικὸ

πρόβλημα τῆς σχέσης μεταξὺ δικαιοσύνης και τύχης, ἀναφερόμενος και στὸ ἐρώτημα ἀν ὑπάρχει «ἠθικὴ τύχη» (*moral luck*), ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαγεωργίου ἐξετάζει τὴ σχέση δικαιοσύνης και ἰσότητος.

Συμπερασματικά, θὰ λέγαμε ὅτι ἀναπτύσσεται στὸν τόμο μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα πολυφωνία διαφορετικῶν προσεγγίσεων. Δὲν πρόκειται, ὡστόσο, ἐπ' οὐδενὶ γιὰ μιὰ ἀκαδημαϊκὴ ἀδολεσχία φιλολογικῶν προσεγγίσεων. 'Ο τόμος παρὰ τὴν πολυσυλλεκτικότητά του ἔχει ἓνα συγκεκριμένο στίγμα, που εἶναι στίγμα θεολογικὸ, θρησκευτικὸ και πολιτικὸ, και τὸ ὁποῖο δίνουν ὀρισμένα κρίσιμα ἄρθρα, στὰ ὁποῖα ἐπιμείναμε κατὰ τὴν ἀνάπτυξή μας. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὰ ἄρθρα που ἐπιφορτίζονται με τὸ πολὺ «ζόρικο», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Σ. Ζουμπουλάκη, ἐρώτημα νὰ διασαφηνιστεῖ ἡ σχέση αγάπης και δικαιοσύνης. Θεωροῦμε ἔτσι ὅτι στὸ καθαυτὸ θεολογικὸ ἐπίπεδο, τὸ στίγμα τοῦ βιβλίου εἶναι μιὰ περισσότερο σταυροκεντρικὴ θεολογία, ὅπως ἀναπτύσσεται στὸ κρίσιμο ἄρθρο τοῦ π. Πινακούλα γιὰ τὴ σχέση δικαιοσύνης και αγάπης στὴν *Καينὴ Διαθήκη*. Στὸ θρησκευτικὸ-πολιτικὸ ἐπίπεδο, τὸ στίγμα τοῦ βιβλίου ἔγκειται μᾶλλον σὲ μιὰ ἰσχυρὰ ἐνδοϊστορικὴ συνάρθρωση δικαιοσύνης και αγάπης, ὅπως αὐτὴ που βλέπουμε στὴν ἀνάλυση τοῦ Levinas ἀπὸ τὸν Σταῦρο Ζουμπουλάκη. Τὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι τί γίνεται με τὸ ἱστορικὸ κακὸ. 'Όπότε ἀποφεύγεται μιὰ κατανόηση ὑπερεσχατολογικὴ ἢ ἐν γένει ἐσχατολογικὴ τῆς αγάπης και προτιμᾶται ἓνας ὀρισμὸς τῆς ὡς ἀπειρης εὐθύνης, ἡ ὁποία μπορεί νὰ συναρθρωθεῖ με τὴ δικαιοσύνη τοῦ κράτους ἢ ἀκόμη και με τὴ βία του, πάντοτε ὁμως διακρινόμενη διαλεκτικῶς ἀπὸ αὐτό. Στὸ καθαυτὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, τὸ στίγμα τοῦ τόμου μᾶλλον τὸ δίνει ἡ πρόταξη τῆς ἠθικῆς, λ.χ. στὸ ἄρθρο τοῦ π. Μπαθρέλλου, ὅπου ὁ «λαϊκισμὸς» ἀποδίδεται στοὺς ψευδοπροφήτες, ἐνῶ αὐθεντικὸς προφήτης εἶναι αὐτὸς που ὑπενθυμίζει τὴν ἠθικὴ ὀφειλή, καθὼς ἐπίσης και τὸ αἷτημα συνδυασμοῦ φιλελευθερισμοῦ και ἰσότητος που βλέπουμε στὰ τελευταία ἄρθρα. Τὸ τρίπλο αὐτὸ στίγμα, ὅπως τὸ ἐκθέτουμε σὲ μιὰ ἐνδεχομένως ὑποκειμενικὴ μας ἀνάγνωση, ἰσορροπεῖται βεβαίως ἀπὸ ἐναλλα-

κτικὲς φωνὲς στὸν τόμο. Λ.χ., μιὰ περισσότερο ἰουδαϊζουσα ματιὰ γιὰ ἐνδοϊστορικὴ συνδιάρθρωση δικαιοσύνης και εὐθύνης ἰσορροπεῖται ἀπὸ πληθώρα ἄρθρων που ἀναφέρονται στὴν κατανόηση τῆς δικαιοσύνης ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ σκέψη τῆς ἀρχέγονης 'Εκκλησίας, τῶν Πατέρων και τῶν σχολαστικῶν τοῦ Μεσαίωνα. 'Επίσης, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ αἰτήματος γιὰ συνδυασμὸ φιλελευθερισμοῦ και ἰσότητος συνυπάρχει με τὴν κατανόηση τῆς δικαιοσύνης ὡς κοινοκτημοσύνης στοὺς Πατέρες ἢ με τὴν ἐξέταση τῆς μαρξιστικῆς συνάρθρωσης δικαιοσύνης και συλλογικῆς αὐτοπραγμάτωσης. Παρ' ὅλα αὐτά, θεωροῦμε ὅτι τὸ «ζόρικο» (κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Σ. Ζουμπουλάκη) ἐρώτημα γιὰ τὴ σχέση αγάπης και δικαιοσύνης μᾶλλον λαμβάνει στὸν τόμο μιὰ ἐπίσης «ζόρικη» ἀπάντηση: Μιὰ ἀπάντηση που δίνει ἔμφαση στὴν ἀναγκαιότητα τῆς πολιτικῆς κρατικῆς βίας, που μόνον ἔχοντας τὴν ὡς προϋπόθεση προστασίας ἀπέναντι στὸ ἱστορικὸ κακὸ, μπορούμε νὰ διανοιγοῦμε στὴν ἀπειρη εὐθύνη, δηλαδὴ στὴν αγάπη. 'Εντέλει, τὸ πολιτικὸ-θεολογικὸ στίγμα τοῦ τόμου δίνεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν θεμελιώδη προβληματικὴ του περισσότερο παρὰ ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς ἀπαντητικὲς προσεγγίσεις, οἱ ὁποῖες διαθέτουν πολυφωνία. Καὶ ἡ τε-

θεμελιώδη προβληματικὴ ἀφορᾶ στὸ πῶς μπορεί νὰ ἀντιμετωπιστεῖ τὸ ἱστορικὸ κακὸ, ἐξ οὗ και ἡ δικαιοσύνη, ἀλλὰ και ἡ εὐθύνη, ἡ ὁποία καθιστᾶ ἀπαραίτητη τὴ δικαιοσύνη. 'Η διττότητα μεταξὺ ἀφενὸς τῆς ἀναγκαίας βίας τῆς δικαιοσύνης και ἀφετέρου τῆς αγάπης ὡς ἀπειρης εὐθύνης διατρέχει τὰ καίρια σημεία τοῦ τόμου, ἀπὸ τὴν ἀναφορά τοῦ π. Πινακούλα στὸν γλυκὺ Ναζωραῖο που εἶναι ἐν ταυτῇ και ὁ ἀπειλητικὸς Κριτὴς μέχρι τὴν ἀναφορά τοῦ Σ. Ζουμπουλάκη στὸ μεσσιανικὸ κράτος τοῦ Δαβὶδ που μᾶλλον συναρμολογεῖται ἐνίοτε με τὸ κράτος τοῦ Καίσαρος, καθὼς και σὲ ἓνα γενικότερο αἷτημα νὰ συνδυαστοῦν οἱ ἀξίες τοῦ φιλελευθερισμοῦ με τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη και ὅ,τι αὐτὴ συνεπάγεται. Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἐνδελεχέστατη μελέτη τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἠθικῆς και τῆς συγχώρησης στοὺς τελευταίους τόμους τοῦ 'Αρτου Ζωῆς θὰ μπορούσε πλέον νὰ συμπληρωθεῖ και ἀπὸ ἓνα συνέδριο γιὰ τὴν αγάπη, ὥστε νὰ δοῦμε ἀκριβῶς τί εἶναι αὐτὸ που ἀπομένει γιὰ ἓναν ὀρισμὸ τῆς αγάπης –ἴσως τὸν πλέον «ζόρικο» ἀπὸ ὅλους–, ἀφοῦ θὰ ἔχουν ὀριστεῖ ὅλες οἱ μεταβατικὲς ἐννοιες που εἶδαμε στὰ πρόσφατα συνέδρια.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΣΚΛΗΡΗΣ

βιβλιοθήκη τοῦ ναυτίλου

Χαρ. Τρικοῦπη 28
106 79 Ἀθήνα

Τηλ.: 210 36 16 204
Fax: 210 36 16 369